

¹⁶ Горев В. О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України. Дис. канд. юрид. наук. – Х: ХНУВС, 2007. – С. 56.

¹⁷ Камышанский В. П. Вказана праця. – С. 233.

Отримано 23.10.2008

Резюме

Статья посвящена исследованию вопроса формы выражения ограничений прав человека, с целью выработки рекомендаций по совершенствованию законодательства Украины.

Д. І. ПАНОВ

Дмитро Ігорович Панов, аспірант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ПОГЛЯДИ ПРОФЕСОРА В. Б. АНТОНОВИЧА НА РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ МАГДЕБУРЗЬКОГО ПРАВА ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ

Питання про роль та значення магдебурзького права, яке протягом багатьох століть визначали правовий статус багатьох європейських міст, залишається предметом спеціальних досліджень і дискусій. Чи було магдебурзьке право рушійною силою, або, навпаки, гальмувало історичний розвиток міст? Залишилось воно чужорідним, чи, все ж таки, органічно злилось з народною правовою традицією? На ці питання історики і юристи кожної доби, починаючи від другої половини XVIII ст., намагалися дати відповідь, спираючись на власні політико-правові погляди та переконання.

В українській історіографії другої половини XIX ст. наукові розвідки магдебурзькому праву присвятили багато дослідників: В. Антонович (1830(34)–1908)¹, Д. Багалій (1857–1932)², М. Владимирський-Буданов (1838–1916)³, М. Грушевський (1866–1934)⁴, М. Довнар-Запольський (1867–1934)⁵, І. Каманін (1850–1921)⁶, Ф. Леонтович (1833–1911)⁷, І. Линниченко (1857–1926)⁸, Н. Молчановський (1858–1906)⁹, О. Кістяківський (1833–1885)¹⁰, Ф. Тарановський (1874–1936)¹¹ та інші.

Одним із перших, хто почав досліджувати проблему значення та ролі магдебурзького права для українських міст, був професор В. Антонович, який написав низку робіт, що прямо чи опосередковано торкаються зазначеної проблематики. Це, зокрема, «Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798», «Киевские войты Ходыки. Эпизод из истории городского самоуправления в Киеве в XVI–XVII ст.», «Киев и его значение с XIV по XVI столетие», «О промышленности Юго-Западного края в XVIII столетии», «Колдовство. Документы – процессы – исследование» тощо.

Причинами запровадження магдебурзького права в українських містах В. Антонович вважав суто економічні, на відміну, наприклад, від Ф. Леонтовича, який головними визначав політичні причини. Професор пов'язував перші спроби рецепції німецького права в українських містах з процесом колонізації литовсько-руських земель¹².

Цю ж позицію поділяв і М. Владимирський-Буданов, який вважав, що католицизм і колонізація в Литовсько-Руській державі й Галичині поширювались передусім через магдебурзьке право й головне через діяльність міських магістрів та цехової управи¹³.

На думку В. Антоновича, головним завданням магдебурзького права був розвиток торгівлі й промисловості, шляхом обмеження влади королівської адміністрації (старост) і влади приватного власника міста на самоврядування та судочинство. Розширення ж прав міської громади мало другорядний характер. Тому радикальних змін на користь міста і общини надане право зробити не могло, оскільки це право було надано містам з

великими обмеженнями. «Магдебурзьке право, – зазначає вчений, – тільки в незначній мірі гарантувало самостійність міським общинам, і звільняло її далеко не цілковито від чужого впливу навіть в містах першокласних»¹⁴. Економічні причини запровадження «магдебургії» в українських містах підтримував також учень В. Антоновича – Д. Багалій, який стверджував, що «правительство задумало викликати сили робом прибільшення числа мешканців зі сел і купців та ремісників в особливості»¹⁵.

На думку В. Антоновича, надане право не вирішувало головного, воно не гарантувало повного звільнення міщан від абсолютної старостинської влади і влади приватних власників, а лише обмежувало їхню владу, оскільки литовські князі, а потім і польські королі, «не вважали за потрібне порушувати наявну військову організацію в місті, а потім шляхетський стан набув такої сили і так обмежив владу короля, що будь-яке рішення, яке шкодило привілеям шляхетського стану, вважалось неприпустимим»¹⁶. В своїх грамотах верховна влада хотіла скоріше примирити міське самоврядування зі старостами, встановивши межі їхніх повноважень, але, насправді, як зазначає вчений, «встановлені межі були на практиці хиткими, не чіткими і майже завжди дозволяли старостам, хоча і з ускладненнями, захопити повну владу над міською общиною»¹⁷.

Крім того, досліджуючи численні грамоти, що надавали магдебурзьке право українським містам, В. Антонович звернув увагу на те, що королі самі вирішували, який обсяг самоврядних прав потрібно надати для кожного міста конкретно, враховуючи ступінь залежності від старости та порядок розмежування своїх доходів і доходів міста. При цьому, кожне місто знаходилося в межах прав, наданих йому власним привілеєм, і не могло знайти загального ґрунту, на якому б, разом з іншими общинами, вступило в боротьбу за свої права¹⁸. Саме ця обставина, на думку В. Антоновича, є однією з причин, що унеможливлювала повністю обмежити у містах старостинську владу.

Однак, ще гірше становище було у містах, що належали приватним особам, оскільки власник міста завжди включав у грамоту обмеження, які б дозволили йому зберегти абсолютну владу над містом. Як зазначає В. Антонович, власник міста мав великий вплив у місті як у самоврядних органах, так і в судових. Він мав повний контроль над діяльністю магістрату: за своєю волею міг затвердити або відхилити підібрані магістратом кандидатури на посади кандидатів; призначав урядника, який здійснював нагляд за діяльністю магістрату тощо. Часто нагляд за благоустроєм у місті й поліцейська влада залишались за власником, магістрату ж відводилась роль виконавця його інструкцій. В судовій сфері власник був апеляційною інстанцією у справах, які розглядались магістратом¹⁹. Тому, вчений вважає, що «магдебургія» тільки зупинила загальний занепад міст, але не змогла забезпечити їх життєвою силою і створити основи для подальшого існування і розвитку. Міста, підточені хронічною хворобою економічного розладу, «продовжували хурлявіти, і не лише не досягли сили та політичної значимості, але все більше й більше відступали в державному житті на другорядні позиції»²⁰.

На нашу думку, теза В. Антоновича про те, що міста і під час запровадження «магдебургії» залишались залежними від зовнішнього впливу, є досить дискусійна, точніше, вона не є безспірною щодо великих міст України. Сам Антонович у своїй роботі «Киев и его значение с XIV по XVI столетие» зазначає, що мешканці Києва з 1499 р. користувалися магдебурзьким правом без усяких обмежень. Міщани були незалежні й невідповідні місцевому воєводі, що, в свою чергу, призвело до збільшення багатства і сили міської общини²¹.

Звичайно, В. Антонович вважав, що магдебурзьке право неспроможне було врятувати від повного занепаду міста, але причину неспроможності «магдебургії» професор бачить не в самому праві, оскільки магдебурзьке право гарантувало вже значною мірою втрачені права і привілеї міщан, а в тому, що воно було вироблено на чужому ґрунті, мало сліди штучного походження і, тому його ідеї не могли бути повністю сприйняті місцевим населенням. «Юридичні поняття і прийоми, вироблені магдебурзьким правом, зовсім чужі духу і розумінню Південно-Руського народу, і в багатьох випадках суперечні загальним Руським переказам»²². «Не дивно, – підтверджує ту ж думку Р. Лашенко, – через це, що мешканці українських міст і після надання їм права магдебурзького, так би мовити, тяглися до джерел стародавнього звичаєвого національного права»²³.

Невипадково, досліджуючи німецьке право, вчений звертає свою увагу на удільно-вічовий період, коли міста не зазнавали чужорідного втручання і розвивались природно, без будь-яких втручань. Тоді українські міста були центрами общинного життя, де збирались представники усєї землі для обговорення суспільних справ, при чому «під назвою кожного міста розуміли не тільки мешканців міста, а й мешканців всієї місцевості, що складала разом із міським населенням одне загальне віче»²⁴. Певним чином, ідеалізуючи самоврядну організацію міст удільно-вічового періоду, Антонович визнає єдиним засобом врятування українських міст не рецепцію чужерідного права, а вироблення власної хартії на власному ґрунті, як це робили західно-європейські общини, яка б змогла юридично захистити права міщан без будь-яких запозичень. На жаль, цього не було зроблено. В боротьбі військового начала з общинним, община залишилась пасивним спостерігачем. «Вона [община] не була здатна ні чітко формулювати свої вимоги, ні вказувати на письмовий документ, який би забезпечував їх, ні підтримати свій протест військовою силою і заснованим на ній значенням у державі. Таким чином, якщо залишки общин і зберігались в міських поселеннях, які отримали самоврядність, хоча і змінєну магдебурзьким правом, то вони були зобов'язані цим не силі, наполегливості і успішному протесту, а тільки тій обставині, що уряд знайшов засіб більш вигідний для себе: як зберегти торгіві та ремісничі центри»²⁵.

В. Антонович обстоював точку зору, відповідно до якої, магдебурзьке право хоча й було офіційним правом у місті, однак скоріше розглядалось як символ подарованих самоврядних прав, оскільки запозичувалася лише схема організації міської влади, яка також не була повністю реалізована українським населенням. Кожне місто по-своєму встановлювало склад і повноваження урядників, не зважаючи на приписи «магдебургії». Не було встановлено склад і розмежовано повноваження двох виборних колегій: ради (голова ради – бурмістер завідував судом по цивільним справам, міською поліцією, міським майном і наглядом за торгівлею) і лавничого суду (лавничий суд розглядав кримінальні злочини і складався із 12 присяжних під головуванням вїйта)²⁶. Крім того, при отриманні виборної посади урядники в більшості випадків або не виконували своїх обов'язків, або не знали межі своїх повноважень і, тому бралися за справи їм непідвідомчі, що, безперечно, впливало на якість прийнятих рішень. Як доводив учений, у всіх нагальних питаннях магістрати визнавали свою некомпетентність і часто-густо залучали, за старим звичаєм, до вирішення питань общину, як джерело верховної влади у місті, або зверталися до ради 40 як представника общини, всупереч постулатам магдебурзького права. Іноді ситуація доходила до того, що королі доручали розібратися у міських справах спеціальним комісіям, оскільки міські урядники, перебуваючи в постійних сварках між собою за владні повноваження, не були в змозі вирішувати нагальні питання²⁷. Ще частіше від некомпетентності вибраних магістратів зустрічалися перевищення і зловживання владою, які, на думку В. Антоновича, мали корені не тільки у нерозумінні меж і атрибутів влади, а також у байдужому ставленні як міщан, так і міських урядників до норм чужерідного права.

Цю ситуацію конкретніше змалював В. Антонович у своїй роботі «Киевские войты Ходыки», де формальне, але обов'язкове право: незнайоме, незрозуміле та не випрацьоване на власному ґрунті – стало інструментом у руках родини Ходиків, яка, в першу чергу, керувалась власною вигодою, а не суспільним інтересом²⁸.

Крім того, на думку вченого, магдебурзьке право не враховувало особливостей кожного міста, тому поряд з ним діяло ще декілька джерел права, що, в свою чергу, створювало плутанину у виборі належної норми. Зокрема, як зазначає В. Антонович, у місті Кам'янці, як у більшість українських міст, поряд із чужерідним правом діяло ще церковне та звичаєве право, а також різноманітні конституції, привілеї і постанови колишніх королівських комісій²⁹.

З цією точкою зору не погодився М. Владимирський-Буданов, досліджуючи магдебурзьке право в містах Польщі і Литви, він зазначав, що в українських містах чужерідне право не просто діяло, а було єдиним джерелом права³⁰. Основною ж причиною занепаду міст учений вважає привілеї, які дарувались містам разом із «магдебургією», і, фактично, надавали праву на самоврядування негативне значення.

Більш помірковану позицію зайняв О. Кістяківський, він вважав, що магдебурзьке право діяло завдяки поширенню книг міського права польських юристів П. Щербича і Б. Гроїцького, які мали значення джерел магдебурзького права. Але, з іншого боку, під дією місцевих звичаїв та поглядів магдебурзьке право зазнавало змін, що призвели до суттєвої переробки змісту норм, які, в свою чергу, діяли поряд зі старими нормами магдебурзького права і часто заміняли їх³¹.

Полемізуючи зі своїми опонентами, В. Антонович обстоює точку зору, що в українських містах всі нагальні питання скоріше розв'язувались звичаєвим правом, оскільки нав'язане магдебурзьке право не відбивало в свідомості міщан і магістратів вироблене прадідами відчуття справедливості. Як наслідок, міста або позбавляються від магдебурзького права, або підлаштовують його під відомі народні звичаї³². Крім того, «сам звід як Саксонських законів взагалі (Speculum Saxonicum), так і міського Магдебурзького уложення (Weichbild) позитивно не були знайомі і навіть ніколи не доходили до рук південно-руських міщан»³³, оскільки ті редакції магдебурзького права, що містились в магістратах «скоріше нагадували юридичні трактати, які були складені Краківськими та Львівськими юристами XV-XVI століть, а не збірники статей обов'язкового права»³⁴. Ці трактати, на думку вченого, були настільки переповнені коментарями і глосами історичного, богословського і філософського змісту, що не було змоги відділити закон від коментаря автора трактату³⁵. Однак навіть і ці редакції магдебурзького права використовувались дуже рідко. «Члени магістрату тільки в дуже важливих випадках (майже винятково в деяких вироках зі смертної кари) старались цитувати статті з Саксону або Магдебурського права, на основі якого вони обґрунтовували своє рішення; але і ці цитати робились винятково для форми, навмання»³⁶.

Взагалі, норми «магдебургії» були не тільки чужими українському народу, але ще, на думку вченого, досить суворими у сфері покарання і, тому при застосуванні їх на практиці, не могли відповідати їхнім правовим почуттям. Так, за магдебурзьким правом, магістрат мав право карати смертною карою навіть за нетяжкі злочини, але, як зазначає В. Антонович, «магістрати користувались цим правом вельми помірковано і суспільна думка не була згідна з суровим духом німецького законодавства»³⁷. В інших вироках, говорить вчений, магістрат керується звичаєвим правом, оскільки багато в чому магдебурзьке право не врегульовувало суто місцеві відносини. Так, наприклад, справи про розлучення подружжя на основі звичаю розлуки або справи по обвинуваченню в безчесті за вбивство членом цеху собаки регулювались місцевим звичаєвим правом³⁸. Таким чином, В. Антонович обстоює позицію, згідно якої судочинство у містах здійснювалось на основі норм українського звичаєвого права, а магдебурзьке право мало суто формальний характер.

З думкою В. Антоновича не погодився Ф. Тарановський, який, у процесі вивчення джерел знайшов помилки у професора. Він стверджує, що Антонович, досліджуючи «магдебургію», керувався книгами міського права П. Щербича, а потрібно було книгами Б. Гроїцького, саме через це професор вважав, що посилення на магдебурзьке право, у процесі ухвалення судових рішень, були формальні, тоді як вони були дієвими, але здійснювались за іншим джерелом³⁹. Сам же Ф. Тарановський підтримав помірковану позицію О. Кістяківського.

Таким чином, погляди професора В. Антоновича на роль та значення магдебурзького права для українських міст є своєрідною авторською концепцією і мають доктринальний характер. Основний же висновок, який робить В. Антонович по даній проблематиці, мав негативний характер. На думку професора, магдебурзьке право мало другорядний характер порівняно з джерелами місцевого права і, не було спроможне врятувати від повного занепаду українські міста, оскільки було спрямоване лише на розвиток торгівлі й промисловості. Однак, навіть своє головне завдання – розвиток торгівлі та промисловості – магдебурзьке право не могло здійснити, оскільки надавалось містам з великими обмеженнями в залежності від волі феодала. Основною ж причиною неефективності «магдебургії» вчений бачить не в самому праві, а в тому, що воно було вироблено на чужому ґрунті і, тому не змогло міцно закріпитись у свідомості українського народу або, навіть, майже завжди керувалися зрозумілими нормами українського звичаєвого права, яке, часто на практиці замінювало «мертве» (офіційне) магдебурзьке право.

Хоча висновки В. Антоновича не є бездоганними і залишають місце для полеміки, однак як зазначила Т. Гошко, історіографія проблеми настільки обширна і настільки суперечлива, що роль та значення магдебурзького права для українських міст періоду середньовіччя переконливо і без зайвих емоцій не висвітлив жоден дослідник. Це питання залишається відкритим, а тому є швидше проблемою перспективи⁴⁰.

¹ Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798. (Предисловие к 1 тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – 94 с.

² Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі в XV-XVIII в. – Львів, 1904. – Ч. II. – С. 386-442.

³ Владимирський-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі й Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі в XV-XVIII в. – Львів, 1903. – Ч. I. – С. 1-176; Владимирський-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі й Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі в XV-XVIII в. – Львів, 1904. – Ч. II. – С. 177-308.

⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 5. – К.: Либідь, 1991. – 704 с.; Очерк истории украинского народа. – К., Лыбидь, 1991. – 400 с.

⁵ Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 190. – Т. I. – 807 с.

⁶ Кампанін І. Последние годы самоуправления Киева по магдебурскому праву // Киевская старина. – К., 1888. – Ч. XI. – Т. XXII. – С. 597-622.

⁷ Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб, 1895. – 56 с.

⁸ Линниченко И. А. Черты из истории сословий в Юго-западной (Галицкой) Руси XIV-XV в. – М., 1894. – 238 с.

⁹ Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. // Сборник сочинений университета Св. Владимира. – К., 1886. – С. 1-424.

¹⁰ Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ // Киевские университетские Известия. – К., 1878. – № 12. – С. 961-1027.

¹¹ Тарановський Ф. В. Обзор памятников магдебурского права западно-русских городов Литовской эпохи. – Варшава, 1897. – 186 с.

¹² Леонтович Ф. И. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб, 1895. – С. 6-7.

¹³ Владимирський-Буданов М. Ф. Німецьке право в Польщі й Литві // Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі в XV-XVIII в. – Львів, 1903. – Ч. I. – С. 168.

¹⁴ Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798. (Предисловие к 1 тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – С. 56.

¹⁵ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобережній Україні // Розвідки про міста і міщанство на Україні-Русі в XV-XVIII в. – Ч. 2. – Львів, 1904. – С. 390.

¹⁶ Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432 – 1798. (Предисловие к 1 тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – С. 49.

¹⁷ Там само. – С. 50.

¹⁸ Там само. – С. 50.

¹⁹ Там само. – С. 54-55.

²⁰ Там само. – С. 49.

²¹ Антонович В. Б. Киев и его значение с XIV по XVI столетие // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 565.

²² Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432–1798. (Предисловие к 1 тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – С. 57.

²³ Лащенко Р. Лекції по історії українського права. – Ч. 2. – Прага, 1924. – С. 54.

²⁴ Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. (Предисловие к 1 тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – С. 2.

²⁵ Там само. – С. 25.

²⁶ Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. (Предисловие к 1 тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – С. 58.

²⁷ Там само. – С. 62-64.

²⁸ Антонович В. Б. Киевские войты Ходьки // Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. – К.: Либідь, 1995. – С. 160.

²⁹ Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. (Предисловие к I тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – С. 65.

³⁰ Владимирський-Буданов М. Ф. Историко-юридические материалы // Университетские известия. – К., 1877. – № 3. – С. 94.

³¹ Кистяковский А. Ф. Права, по которым судится малороссийский народ // Киевские университетские Известия. – К., 1878. – № 12. – С. 994-995.

³² Антонович В. Б. Исследование о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798. (Предисловие к I тому V части Юго-Западной России). – К., 1870. – С. 57.

³³ Там само. – С. 59.

³⁴ Там само. – С. 59.

³⁵ Там само. – С. 59.

³⁶ Там само. – С. 59.

³⁷ Там само. – С. 67.

³⁸ Там само. – С. 69.

³⁹ Тарановський Ф. В. Обзор памятников магдебурского права западно-русских городов литовской эпохи. – Варшава, 1897. – С. 38.

⁴⁰ Гошко Т. З історії вивчення проблеми самоврядування міст України XVI-XVIII ст. // Україна в минулому. – К: Львів. – 1993. – № 4. – С. 63.

Отримано 23.12.2008

Резюме

В статті розглядаються погляди професора В. Б. Антоновича на значення і роль магдебурского права для українських городів XV–XVIII століть. Незважаючи на велику кількість робіт, присвячених даній проблематиці, професор Антонович висунув свою концепцію, яка мала суттєве значення для наступних досліджень магдебурского права в Україні.

Ю. М. РИЖЕНКО

*Юрій Миколайович Риженко, здобувач
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького
НАН України*

ДЕЯКІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СИСТЕМИ ПРАВА ТА СИСТЕМИ ЗАКОНОДАВСТВА

Якісно нові орієнтири розвитку суспільства, які виникли після проголошення незалежності України, а також зумовлене ними нове уявлення про право викликали необхідність суттєвого оновлення українського законодавства.

Великого значення в сучасних умовах активізації законодавчої діяльності набуває вдосконалення структури законодавства, що передбачає зміцнення принципу верховенства права і закону, підвищення питомої ваги серед нормативно-правових актів законів, які характеризуються підвищеною стабільністю та дієвістю¹.

Розвиток системи законодавства в нашій країні на сучасному етапі має свою специфіку. Система законодавства, так само як і система права, має галузеву структуру, і галузі системи права дублюють галузі системи законодавства за деяким виключенням. Зокрема, на сучасному етапі все частіше видаються комплексні акти, які зачіпають цілі сфери соціального життя, і формуються так звані комплексні галузі законодавства.